

3. Зашикільняк Л. Історія Польщі / Л. Зашикільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – 752 с.
4. Ковалюк В. Р. Західна Україна на початку Другої світової війни / В. Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 30-41.
5. Лиддел Гарт Б. Г. Вторая мировая война / Б. Г. Лиддел Гарт. – М.: АСТ, 1999. – 532 с.
6. Мелентин Ф. В. Танковые сражения 1939-1945 гг. Боевое применение танков во Второй мировой войне / Ф. В. Мелентин. – М.: 1957. – 303 с.
7. Пивоварчик С. А. Гродненская фортификация XIX – начала XX вв. От укрепленной позиции к первоклассной крепости. / Цитадель. – 2005. – № 12. – С. 50-51.
8. Ребольд Ж. Крепостная война в 1914-1918 гг. – М., 1938. – С. 107, 122.
9. Типпельскирх К. История Второй Мировой войны / К. Типпельскирх. – С.-Пб.: Полигон, 1999. – 485 с.
10. Фест И. Адольф Гітлер: в 3 тт. / И. Фест; [пер. А. М. Андронов, А. А. Федоров]. – Пермь: Алетея, 1993. – Т. 3. – 257 с.
11. Фуллер Дж. Ф. Ч. Вторая мировая война 1939-1945 гг. Стратегический и тактический обзор / Дж. Ф. Ч. Фуллер; [пер. с англ. В. А. Герасимов, Н. Н. Яковлев]. – М.: Иностранная литература, 1956. – 382 с.
12. Юрчук Л. В. Сарненський укріп район у системі прикордонних фортифікацій Польської держави (1926-1939 рр.) / Л. В. Юрчук, В. І. Матійченко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів: Львівська політехніка, 2009. – № 652. – С. 133-139.
13. Яковлев В. В. История крепостей. – М.: Полигон, 2000 – С. 188.

Микола ПІВНИЦЬКИЙ (Луцьк)

РІВНЕНСЬКЕ ЛИХОЛІТТЯ: ОЧИМА СВІДКІВ, МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ (Спроба презентації ще не виданої книги: від редактора й упорядника)

*«... Скрізь говорять, скільки євреїв,
скільки поляків побито і попалено,
а ніхто не говорить, скільки українців
українцями у те лихоліття
було спалено та вбито».*

**Із спогадів Романюк (Новак)
Мотруни Максимівни**

Останнім часом ми все більше помічаємо, як зростає інтерес до усної історії, до історії рідного краю, історії людських доль, які в різні способи відображаються в переказах, а можливо, вже й у легендах, що переповідаються від покоління до покоління. І цей інтерес з року в рік лише посилюється.

Здавалося б, що нового можна додати до маси наукової, публіцистичної та краєзнавчої літератури, що побачила світ протягом останніх двох десятиріч, чим ще можна торкнутися невидимі струни людської душі. Виявляється, можна і є чим зворушити, навіть загрубілі під впливом важких випробувань та обставин серце і душу – це історія твоєї маленької батьківщини, історія того покоління, з яким ділив і радощі, і горе, здобутки і втрати, тим більше, якщо за таку справу береться небайдужа до долі свого народу, до долі рідного краю Людина-патріот.

Ознайомлення з матеріалами, що їх протягом багатьох років збирав і систематизував **Петро Семенович Макаренко**, людина, яка, здавалось, за своїм фахом є далекою від історичної науки, але щира у своїх почуттях і любові до рідного краю – маленької батьківщини, наштовхнуло мене на роздуми над тим, в якому напрямку рухається, чи, можливо, має рухатись сучасна українська історична наука. І потрібно визнати, що ці роздуми приводять нас до не зовсім втішного висновку про те, що прогалини, відставання в плані методології історії є досить відчутними. Надто вже багато в нашому знанні про наше минуле всіляких т. зв. «білих плям», а ще більше прогалин і лакун, як кажуть, дірка на дірці, латка на латці, і часто-густо, все це зшити «білими нитками», а тому й дошукатись історичної правди надто важко, бо, виявляється, що в кожного і для кожного – вона своя. Тому не дивно, що в її пошуках ми все частіше замість правди віднаходимо історичну трагедію.

Іноді нам дуже важко зрозуміти витoki і причини якогось явища або події, не говорячи вже про те, чи можемо зрозуміти, а тим більше, пояснити спонуку, мотивацію поведінки людини в тій чи іншій, окремо взятій, конкретній ситуації, не говорячи вже про певний більш-менш тривалий період, особливо в час випробувань, не лише на витривалість і снагу, а й на людяність і милосердя. Чим і ким керувались

конкретні люди (колишні сусіди, друзі, навіть родичі) у час історичних крутозламів, коли питання ставилось: «або, або», «бути чи не бути»? Чому для одних нелюдська жорстокість і насилля в таких обставинах стає буденною справою, майже другим «Я», таким, як для інших – буденним є велике християнське, великомученицьке терпіння і всепрощення.

Намагання істориків якнайшвидше заповнити «білі плями», які за своєю суттю найчастіше виявляються кривавими, привело до появи маси літератури на історичну тематику (наукової, публіцистичної, мемуарної тощо), особливо ж в галузі локальної історії, але це не зарадило справі, а навпаки, лише ускладнило розуміння перебігу загального історичного процесу. У спробі повернутись до Людини, «об'єктивно» відобразити ті чи інші події, автори «грузнуть» в політичній історії, у шельмуванні один одного, а найчастіше – своїх попередників, які вже ніколи не зможуть адекватно відповісти. І це не їхня провина – це їхня біда, а можливо, просто нестача фахової підготовки.

Інша справа – усні свідчення сучасників або учасників тих чи інших конкретних подій. Вони, при всій своїй суб'єктивності, дають нам змогу зрозуміти особливості осмислення простими людьми, головним чином, селянами з діда-прадіда своєї історії, долі своєї сім'ї або родини, оскільки в них відображено весь життєвий досвід, який і накладає свій відбиток на характер спогадів про конкретну подію. Тут ідеологічних нашарувань і пропагандистських кліше важко уникнути. Вони випирають, як шило з мішка. І в даному випадку ми маємо справу з чимось подібним. ...

Але віддамо належне Петру Семеновичу Макаренку, який зумів зібрати масу спогадів, опрацювати й систематизувати їх, щоб ми тепер, через десятки років, мали можливість побачити тодішній світ очима живих свідків, особливо, коли мова заходить про пекельні роки Другої світової і Великої Вітчизняної воєн.

Останнім часом навколо цієї трагедії вселенського масштабу надто вже багато політичних спекуляцій. І це до певної міри зрозуміло. Комуś дуже хочеться «вибити» з нас код НАРОДУ ПЕРЕМОЖЦЯ, перетворити нащадків НАРОДУ ВИЗВОЛИТЕЛЯ в упосліджених і меншовартісних істот, недолугих представників народу, що нібито марно потратив майже століття на всілякі «змагання» і «протистояння», а тому окрім трагедій в його історії і згадати більше нічого. Особливо ж багато інсинуацій навколо «героїзму» вояків ОУН-УПА, зокрема, в час Волинської трагедії (Волинської різні 1943 року): хто, як і коли, тобто хто першим почав криваву оргію, поляки чи українці, хто замордував більше невинних жертв, а от за що, чому й кому на догоду – мало вже кого цікавить.

У спогадах читач знайде рядки, від яких кров холоде в жилах... А мозок пронизує думка: «Яка могла народити цих виродків у людській подобі? Яка така **велика ідея** варта дитячої сльози, не говорю – дитячого життя, забраного нелюдами в невинних немовлят, малолітніх дітей або жінок і людей похилого віку, які сконали в страшенних муках від тортур цих упирів? Часто-густо діти, які чудом порятувались, однозначно були приречені на сирітство, бездомність і поневір'яння серед чужих людей, не знали й до цього часу навіть не знають, де могили їхніх батьків. Покалічені душі, поламані долі... Заради чого? І це зло, нелюдську ненависть несли й творили на нашій землі не лише нацистські та інші заїди, на жаль, це творили самі українці...

Але ж не всі! Були й такі (і їх більшість!), які в нелюдських умовах залишались ЛЮДЬМИ. Рятували від вірної смерті, здавалось, чужих для них людей, ділились з ними, чим могли, іноді останнім кусочком хліба, не шукаючи й не маючи від цього ніякого зиску, навпаки, наражаючись на велику небезпеку, на біду для себе, для своєї родини, не потребуючи при цьому ніякої подяки, вони назавжди ставали близькими одне одному.

Кажуть: зрозуміти людину, значить – простити. І хоч, здається, християнська мораль починається з любові до ближнього, з любові до Бога, але у ній укорінені також поняття: «не вбий», «не кради», «не бажай чужого» і ще «всепрощення». А з висоти, якої моралі можна оцінювати скоєне «нашими земляками» в час страшного лихоліття? Іноді здається, що навіть причин такого злочину зрозуміти не можна, однак треба. І потрібно це зробити не лише для того, щоб мати кількісну уяву про масштаби лиха, а в першу чергу для того, щоб не трапилось чогось подібного в майбутньому.

Шкода, але останнім часом «маститими» істориками було «навергано» стільки підлих «праць», що протистояти цій лавині рядовому краєзнавцеві надто важко. Як на мене, страшно не те, що появились такі «праці» про наше минуле; більше того, навіть допускаю, що не всі автори усвідомлюють, що і за чийм замовленням натворили; страшніше, якщо вони це робили за покликом власного «сумління»

Спогади, зібрані Петром Семеновичем якраз і є такою засторогою та, власне, іншої мети він перед собою й не ставив. Спогади дуже «важкі» в психологічному відношенні. Вони змушують торкнутись глибин людської душі, її величі й нищості.

Кожний, хто до кінця прочитає ці спогади (вони, правда, в чомусь подібні, але в цілому відображають

суть баченого або почутого) зможе зробити власні висновки. Зрозуміло, ці висновки також будуть ґрунтуватись на власних уявленнях і стереотипах, але це ще не означає, що ці стереотипи непорушні. Петро Семенович й не закликає до їхньої зміни або заміни. Можливо, у чомусь, особливо у своїх судженнях, він і сам не завжди залишається послідовним. Але він щиро намагається знайти історичну правду для себе і, по можливості, допомогти в такому пошуку тим, хто цього також бажає.

Мені, до певної міри, досить легко і, водночас, дуже важко давати детальну оцінку його роботі, оскільки мав честь допомогти авторові упорядкувати та відредагувати зібраний матеріал. Отже, будемо сподіватись, що це зробить кожний читач самостійно і без моїх настанов.

М.Д.Півницький

**Петро Макаренко,
с. Бутейки Сарненського району Рівненської обл.**

«І мертвим, і живим...»

Т.Г.Шевченко.

У спогадах, що мені вдалось зібрати протягом більше десяти років, відображено життя поліщуків, та події, що відбувалися в тридцятих - сорокових роках ХХ ст. у трьох районах Рівненської області (Сарненський, Володимирецький, Костопільський). У долі населення цього регіону чітко віддзеркалюється тогочасна доля всієї Волині, а то й Західної України загалом.

Це дуже складний за своїм трагізмом матеріал, який без найменшої упередженості висвітлює ще й досі незагойні рани Другої світової війни, зокрема, на території Волинського Полісся. Читач, разом із свідками тих подій, яким вдалося вижити в ті страхітливі та криваві роки, пройде тими, обпаленими війною, стежками страшного людського протистояння. Найбільшим відкриттям, за більш ніж десятилітнє дослідження цієї теми, для мене стало те, що люди, які пережили ту братовбивчу війну, (мається на увазі не тільки війна між гітлерівською Німеччиною та СРСР, але й реляції між бандерівцями, мельниківцями, бульбівцями та польським місцевим населенням) і до сьогодні бояться, як виявилось не «советів», а один одного. Тому самі страшні оповіді не увійдуть до публікації через непоборний страх цих людей за своє життя, за життя дітей та онуків навіть і сьогодні. Читач цього не зможе не зрозуміти, якщо прочитає спогади свідків.

Через міфологізацію подій минулого, суспільна свідомість виявилась розколотою навпіл правими та лівими силами, тому добре розумію, що можу наразитись на невдоволення якоїсь частини читачів. Але все ще маю надію, що читача полишить ідеологічна упередженість і він зуміє розгледіти не боротьбу за ідеї, та кордони нібито держави чи імперії, а побачить трагедію Людини як творіння Божого, зокрема, і людства в цілому. Життя, в духовному розумінні – це джерело Добра, Істини та Блага і є атрибутом Бога, тому навіть смерть однієї людини у братовбивчій війні, це трагедія не тільки людини, але й Всесвіту. Війна за своєю суттю – це клоака темних сил, яка породжує у людині тотальний страх, що витягує з потаємних закутків душі весь бруд, і завжди переростає в масове безумство, тому майбутні покоління не мають ні морального, ні якогось іншого права засуджувати чи героїзувати ті часи. Ще не доречнішим буде вишукування винуватців, тому що все у цьому світі відбувається по Законах Божих, яких людина через свою недосконалість неспроможна змінити, чи до кінця зрозуміти, тому й змушена виправдовувати свої злочини. Яка якість виконання Закону Божого, таку нагороду й отримає людина чи соціум, тому Бог не карає, а темні сили являються провідниками спотвореної волі людини, тож логічним буде сказати – неправі всі сторони конфліктної ситуації.

Парадокс в тому, що навіть через сімдесят років історики не бажають, через своє лакейство, реально висвітлити роль України (зокрема, її західної частини) у минулій війні. Чи можливе таке, щоб два хижакі ділили між собою здобич (Україну), а жертва, зникаючи у їхніх пашах, вирішувала свою долю та долю хижаків. Воістину, чого-чого, а відсутності світла в наших головах вистачає. І, коли радянські історики гіперболізували позитивні процеси в державі, завуальовуючи глобальні проблеми заради ідеологічної доцільності, то сьогоднішні літописці кинулись в іншу крайність, змінивши зовнішню оболонку ідеології, не змінивши її суті. В сьогоднішній історичній невизначеності, інстинкт самозбереження поставив їх у позу «дволикого Януса», то ж ця картина на фоні сьогочасної «демократії та свободи слова», виглядає ексклюзивно комічною з відтінком «дежавю».

Слід відмітити, що всі благі ідеї породжуються людьми з неадекватно – ілюзорним світоглядом, і

як результат, закінчуються революціями та війнами. Традиційна наука вважає, що війни та революції попри увесь свій негатив, ведуть суспільство до прогресу. Ісус Христос спростував хибність подібного «прогресу», але людство уже два тисячоліття сумнівається у Його вченні і змушене однією рукою трясти Біблією, а іншою – махати мечем.

Навіть поверхнево вивчаючи історію ОУН УПА можна помітити, що багато історичних фактів заретушовані та перевантажені ідеологією: чи то радянською, чи то українською, це вже не так важливо. Ця обставина спонукала до більш ретельного вивчення цієї теми, тому що з'являлось чимало запитань, на які потрібно дати відповідь. Наприклад, якщо Гітлер та, Сталін являлись уособленням зла, то чому ми – їхня протилежність, забули про заповіді: «не вбий», «полюби ворога свого, як самого себе» і косили тисячами навіть не ворога, який в той час плундрував нашу землю, а один одного та мирний польський та український люд, який на той час проживав на західних теренах. І тільки об'єднавши інформацію архівних документів та свідчення учасників подій, вдається побачити реальну картину тих часів. Сьогодні, всім українцям потрібно визнати *свої* історичні помилки, тому що вишукуванням тільки чужих промахів підсвідомо визнаємо свою неправоту. Це визнання стане тим фундаментом, з допомогою якого ми, з плином часу, зможемо змінити свою ментальність і повноцінною нацією піднятися на вищий щабель самосвідомості. Тільки так можна відірватися від того потворного минулого, яке не буде більше для нас тягарем, який з часом перетвориться на кару Божу навіть для прийдешніх поколінь. Хіба важко, наприклад, вибачитись перед поляками за трагедію 1943 р. на Волині, сказавши, що не відали по темноті своїй, що творили?. За такий вчинок і світ поважав би і тягар з душі зняли б, тай не потрібно було б сьогодні «пояснювати» собі і полякам, що ворожнечу розпочали не якісь «конокради», чи то «зłodії», або що ще страшніше – «сокирники» («сокирниками» називали вояків УПА не лише поляки, але й українці! за їх звірячі методи знищення населення саме цим робочим інструментом), яких недолугі історики видають за окремі бандитські формування. Фахові історики дописались до того, що буцімто поляків знищували бульбівці, а якби «панство» не полінувалось, та порозпитувало волинських дідів про ті події, то дивись, заодно й історію свого краю більш-менш вивчили б і знали б.

Хоча історію ОУН УПА досліджували сотні професійних істориків, але в більшості із них проглядається тінь упередженості та демагогії. Але цікаво інше, те, що ніхто із причетних до УПА не дав схвальну оцінку тим подіям, у яких сам приймав участь. Правда один чоловік все-таки найшовся, сказавши: - «Ого-го!!! Що зробили!» - і потряс над головою кулаком.

Майже за кожним рядком, спогадів очевидців проглядається доля окремих родин, багатьох поколінь, по яких можна вивчати історію рідного краю. Поки живі такі свідки минувшини, то ще є можливість розгледіти реальну картину тих подій, можливо, десь обтяжену ідеологією та міфами. Перед читачем наче на екрані пропливають людські долі доби польського панування, та події 1941-1950 рр., від яких холоде в жилах кров. Місця подій, прізвища та випадки з детальними подробицями обставин, вказують на їх безперечну правдивість. Тут, щоб не лукавити (також з огляду на історичне минуле) доречним було б сказати, що в час смуту, найстрашнішою бідою для українців, завжди були самі ж українці, в чому можна переконатись із розповідей тих же очевидців. Для більшої точності та переконання в достовірності інформації, по деяких фактах доводилось вишукувати до десяти свідків на одну подію.

Вашій увазі пропонуємо лише кілька уривків із спогадів, можливо, найбільш «альтернативних»...

Спогади Колоска Петра Олександровича, 1930 р. н. (селище Степань Сарненського району)*

Як мені відомо з розповідей мого батька та матері, коли вони були живі до 1945 р., а мені тоді було 15 років, то батько розказував про нашу родину, звідки прийшло наше прізвище Колосок...

...Жили бідно, не було землі, брат Йон прислав з Америки доларів, тоді купили одну десятину землі в урочищі Свицерщина, купили воли, та воза і почали господарювати. Народилось троє дітей: дочка Марія, 1926 р. н, я – Петро, 1930 р. н., та брат Микола, 1934 р. н.

...Радянські війська пішли із Степаня і зразу прийшли німці. Стало тихо, люди рушили іти до своїх домівок, які уціліли, прийшли і ми додому, тільки без батька, він залишився у Якіма. Коли прийшли до хати, то там уже були німці, прямо на столі палили огонь, спалили календар, газети, всі учнівські книжки, зошити, де був зображений Сталін. В городі, по грядках німці походили своїми чоботами, повикидали моркву, цибулю. Офіцери бігали з пістолетами за курми, у дворі стояла польова кухня. Постояли, мабуть, з тиждень і пішли далі.

Я бачив уже вдома, як із сторони села Мельниця, вели німці трьох полонених, наших. Німець у

чорному сидів ззаду, на дошці воза, з автоматом, полонені були прив'язані за шиї мотузкою до воза, як худоба, із зав'язаними руками ззаду. Я якраз біля хати бовтався в калюжі, один з них каже: «Мальчик, подай водички», німець його штурнув автоматом і поїхали далі. На другий день ми, хлопці, побігли далі. Коли ми побачили біля восьмирічної тепер школи, був хлів штукатурений, троє німців вивели тих трьох розстрілювати, поставили їх під стіну, але двох полонених рушили втікати, одного відразу застрілили, іншого проштовхнули штиком, а один побіг через городи, на вулицю Халапівку і вони його згубили. Німці прибігли на вулицю, там стояла жінка Сича Ігната, вона німцям показала, куди той побіг і вони погнались за ним, чи втік він я не бачив, але потім люди говорили, що він вибіг на поле, там були скошені посіви під аеродром, і, здається, його вбили.

В Степані оставили сім німців і вони почали створювати свою владу. Об'явили: «Хто добровільно хоче бути старостою, поліцаєм, приходьте!». Старостою назначили Хижого, поліцаїв прийшло багато, комендантом назначили Кромфа, його заступником Цецика Василя і багато поліцаїв. Вони зігнали всіх євреїв на берег над Гориню, і загородили для них гето, позначили тих євреїв жовтими кружками на грудях і спині. Через прохідну гонили їх на роботу, строїти моста на р.Горині та клали сошу в «Нових хатах», їсти їм ніхто не давав, тільки грабували їх, особливо відбирали золото.

В 1942 р. частину їх погнали через с. Золоталин під Любашу в ліс, там розстріляли. Потім відібрали сильніших, погнали в ліс за село Калинівка, там вони викопали величезну яму, а потім водили їх до тієї ями і розстрілювали. Я з такими хлопцями, як сам, бігали дивитися, нам було по 12 р., їх підводили до ями по 5 чоловік, біля ями заставляли роздягаться наголо, заходили у яму, над ямою сидів на спеціально зробленій лавці поліцай Цецік з кулеметом і розстрілював цих євреїв. Батьки та матері несли на руках дітей, діти часом падали живими у яму, то німець Франц, який був один серед них, ходив понад ямою і дострілював дітей. Один молодий єврей рушив тікати та поліцай Красовский Миколай та Левко, з гвинтівки застрелив його, й почали вони сміятись: - «Бач хотів утекти». Це було страшне побоїще. І так в Степані євреїв нараховувалось дві тисячі, їх всіх перебили поліцаї, а в основному Цецік В.К. Коли поліцаї закінчили з євреями, німці прислали солдат з Костополя, вони роззброїли поліцаїв, погрузили у машини і везли туди ж, у Любашу, розстріляти їх як і євреїв, але поліцаї розрізали брезенти на машинах, напали на німців, і втекли, німцям тільки трьох втікачів вдалося вбити.

Початок осені 1941р. радянською армією на степанщину було спущено два парашутних десанти, один у Березнівському районі, біля села Рудні – Бобровської, очолюваний майором Медведєвим, там був створений загін Медведєва, а другий тут у нас, поміж селами В. Вербче, М. Вербче, Веліхів та Ромейки, очолюваний ст. лейтенантом Кочетковим. У цьому десанті було троє наших, які тоді служили в армії: з Степаня Чуприна Микола, з М. Вербча Шеремет Арсеній С., з В. Вербча Кошмак Микола О. Коли вони спустились на парашутах, то втікли від своїх однополчан і пішли додому. Кошмак ще забрав з собою радіостанцію. Чуприна, коли прийшов додому, то йому сказали, що його сусід Кромф – комендант поліції, і про це повідомили Кромфа. На ранок всі поліцаї під командою Кромфа, виїхали на місце спущеного десанту і всіх десантників знищили. Лейтенант Кочетков над річкою у М. Вербчі вбив тільки одного поліцає – Боришкевича Гриця.

Весною 1942 р. із загону Медведєва, були послані люди на зв'язок у Волинську обл. Вони зайшли на хутір Островки до Грищенка Олексія, щоб відпочити і поїсти, але господар хати виявився продажним, він верхом на коні поїхав у м. Степань (12 км) і повідомив німців та поліцаїв. Поліцаї під командою Кромфа, на підводах виїхали на місце, окружили хату і знищили партизан. Одному кричильському (із с. Кричильськ) вдалося втекти через вікно. Тут загинула і прославлена партизанка, мати трьох синів партизан Марфа Іллівна Струтинська, з сином Жоржем. Їх, господар повозив у бомбову яму, що була за пів кілометра від хати і закопав. Потім їх перевезли в м. Ровно на кладовище.

Після того партизани медведєвці прийшли в м. Степань, розігнали німців, одного Франца вбили, іншим вдалось втекти, спалили їхнє приміщення відділення поліції та пошту і пішли.

Степанські поліцаї тоді перетворились у бандерівців і почали далі господарювати. Першими жертвами стали бутейські поляки, всю їхню сім'ю порубали сокирами. Хоронити привезли у Степань, до костела, тут вони біля нашої лікарні і зараз. Потім, у нашому лісництві залишився лісничий з жінкою та двома дітьми, він був із Східної України. Його з жінкою пов'язали, завезли до лісу в ур. Спаське (36 квартал лісу). Його та жінку порубали сокирами, а двох хлопчиків били, взявши за ноги, об пеньок головою. Мені розказував очевидець, який возив їх, Сорока Іван Гаврилович з с. Коросту, це були коростські бандерівці, потім ще й убили лісника. Вони були українці, і жертви, і вбивці.

Весною 1943 р. в Степань наїхали якісь не наші. Вони були частина у німецьких шинелях, а частина у чорних, з великими тризубами на кашкетах. Вони дуже скоро ходили і матюкались не по степанські.

Люди казали, що то наїхали галичаки. Мені довелося бачити, як вони вели низенького дядечка, який ніс за плечима мішок і в мішку було пуд жита, то був поляк з х. Кам'януха, він на х. Труди заробив харчів дітям. Його повели біля спаленого постерунка, там був льох (зараз 2-й корпус санаторія), впихнули його у той льох, там уже лежав один убитий і сокира, і його тою сокирою вбили, ми хлопчакі все це бачили через віконце. Після цього поляки почали тікати із м. Степана на с. Гута. В нас було два сусіди поляки Стефан Келбасінський та Казімеж Конопінський – коваль, а Стефан був мельник, мав свого вітряного млина, вони теж втікли на с. Гута. Поляки господарювали на Гуті, а бандерівці у Степані. Тоді люди говорили: «Від Кричильська до Постійна - Україна самостійна».

Весною 1943р. я з своїм другом Чумаком Миколою Петровичем (нема в живих) в Неміриному лісі ур. Свидерщина пасли корів. Це було після обіду, коли бачимо тут неподалік від нас з Якимця Юхима лісу, виїхав вершник на карому коні, він під'їхав до ур. Галого болота, там по шляху йшла жінка в сторону села Мельниці. Він направив жінку до лісу, вона йде попереду коня, а він йде верхом за нею, коли вони зайшли у ліс, то ми почули постріл. Десь через годину ми погнали корів у Юхимів ліс, щоб їх попоїти, бо тільки там була вода. Я побачив під суковатою сосною, що лежить та жінка вбита, біля неї лежала біла хустинка і в ній було пару жмень солі, уже окровавленої. Як потім стало відомо, то була мати нашого колишнього бригадира Швайки С. Ф. Вона тоді жила на Гуті між поляками і прийшла до родичів випросити солі, щоб посолити дітям бульбу. А бандерівець вершник був Кудря Василь, називали його «Лампір», його жінка Потапусиха Марія.

Тієї ж весни я пас корів над шляхом Степань – Гута біля Каленикового лісу та біля Буцових хат, де зараз залишилася велика тополя, бандерівці зігнали туди людей і викопали дві ями поперек дороги. Потім нарізали дерев, переложили ями гіллям і засипали землею, щоб як буде їхати поляк з Гути, то упав в ту яму. Цією роботою керував бандерівець з Мельниці Пінчук Гриць (що потім була його жінка Ладуниха), але стало не так, як вони задумали.

В Степань на той час наїхали німці, а бандерівці втекли в ліс. Німцям потрібно було на Гуту до поляків, вони під'їхали до тих ям походили, подивились і пішли до Буцових хат. Забрали Буців, Берника Гриця, Берника Данила, в них ще був хлопець з Нових хат Шустик, далі пішли у ліс, де була клуня Матюши Степана, там ще був наш сусід Новак Микита, забрали і їх. Німці, цих п'ять чоловік пов'язали за шії вірьовкою і прив'язали до воза як скотину, завели у Степань на міст і скинули пов'язаних з мосту у воду. Я це бачив своїми очима.

Німці у Степані були не довго. Вони боялись ночувати, то на ніч запалювали якусь хату і цілу ніч стріляли, так тоді спалили дуже гарну хату Катюхи Федора, де зараз живе його внук Лазарчук Микола.

Далі почалась боротьба між українцями та поляками. Поляки напали на Бутейки, де ночували бандерівці, вони хотіли визволити своїх людей, але потерпіли поразку з великими жертвами. Після цього бандерівці зібрали всі сили і напали на село Гута. Бій ішов три доби, поляки оборонялись, бандерівці оточили Гуту з усіх сторін. У поляків була цегляна школа і її не можна було взяти, вони десь знайшли 45 мм. гармату, що залишилась від фронту, але стріляти з неї не вміли, знайшли в Степані Багнія Максима, який у царському війську служив в артилерії наводчиком, завезли його на с. Рудню і почали вони стріляти у ту школу, і тоді поляки почали втікати у сторону Маневич. Хто сильніший утік, а хто слабший залишився, всі були знищені катуванням. Це було перед жнивами, далі почались кроваві жнива.

Гонили з усіх сіл людей з кінями та волами, щоб зібрати польський урожай. Зганяли людей, молодих хлопців, давали їм сірники, щоб ті ішли і палили всі хати, які залишились, спалили всю Гуту, села Кам'янку, Вірку, Зівку, Їльнік, Ледно, хутір Кам'януху і всі хати, які належали полякам. По полі, в пашнях находили багато дітей та жінок. Два брати, Берники Степан та Володя, знайшли у житі дівчинку полячку, вони нагнули дві берези, прив'язали їй ноги, пустили дерева і розірвали їй живу навіпіл. Мені розповідав Шульган Іван Феодосійович з с. Золотолин: - «Я привіз із Золотолина бандерівців туди на жнива, і якогось Марчука, він був від служби безпеки УПА, тут прибіг якийсь бандерівець і доложив йому, що вони у житі знайшли ляхину. Марчук каже – давай її сюди. Її зараз привели до нього, то була вагітна жінка, вона просила відпустити її, говорила що у неї ще двоє дітей. Марчук дістав з своєї сумки волоку, закрутив їй за шию, обернувся до неї спиною, взяв волоку через своє плече і задушив її. Бандерівці вкинули її мені у віз і заставили завезти до ями, там уже було таких багато. І так ці жнива продовжувались аж до осені.

Після жнив мене забрав той же Марчук, щоб я їх із Золоталина завіз у с. Вулька, там ми приїхали на якийсь хутір. Під'їхали до бідної хати, з хати вийшли чоловік, жінка та двоє дітей: хлопчик і дівчинка. Марчук із своїми хлопцями повели господарів у хату, я почув крик, їх пов'язали, вивели у комору батьків і дітей, сокирою спочатку побили дітей перед батьками, а потім батьків. У коморі в стінах були шпари і я заглянув у шпар, що вони там роблять. Вони потім вийшли надвір і до мене: - «Що побачив?». Марчук

каже спускай штани, дайте йому 20 шомполів, дали, а тепер їдь додому і як кому скажеш, то тобі буде теж що і цим. Я якось уже лежачи доїхав додому і місяць не виходив з хати, поки трохи зажили рани».

Після розгрому с. Гути, в с. Бутейки розташувався відділ Кори. Сам Кора розташувався на хуторі між Бутейками та Вербчем у Гольонка Федора, з ним була жінка чи коханка, якась дуже рижа, і його охоронці. Кора наказав, що, як кого піймають на польській Гуті, то приводити всіх до нього. Це було в жнива, привели вагітну жінку, заставили її викопати яму та й лопатою її вбили а дядько Жирун закопав труп. На другий день привели двох хлопчиків, їх теж заставили викопати яму, а привели їх молоді бандерівці. Кора сказав господарю, Жируну, щоб той приніс косу, він приніс і дає одному з тих, що привели та й каже: - «На ріж поляків». Той каже, що я не можу. Він кличе ту свою рижу коханку і каже: «На, покажи як треба різати ляхів». Та перерізала шию спочатку тому бандерівцю що не хотів різати дітей, а потім тим двом хлопчикам полякам. Це розповідь господаря хати – Гольонко Федора (Жируна).

В нас була ще одна партизанка - бульбівці. Бульба – Боровець родом з Березнівського району с. Бистричі, він по приходу німців переховувався на Трудах у Вітряків і на Погулянці у Кудри. Він боровся за незалежність України. Створив шеститисячну армію без держави. У свою партизанку він приймав людей різних національностей і українців не вбивав. Розумніші хлопці із бандерівців почали переходити до бульбівців. І в них виникала ворожнеча, почали воювати одні з другими. Бандерівці хотіли вбити Бульбу, але їм цього не вдалось, то вони впіймали Бульбину жінку, вона була чешка по національності і на хуторі Гутвін при допитах її замордували. Почалась серед них війна. Бандерівці ловили бульбівців і жорстко замордовували. Так стали жертвами, яких я знаю, перший – чоловік моєї сестри Колович Іван Іванович, та Чвертка, їх впіймали у с. Кузьмівка і повісили. Нашого сусіда – Сича Павла Яковича, та Кривого Володимира, за селом Комарівкою в лісі розділи на голо, прив'язали до дерев і їх заїли живих комахи, при катуванні був присутній друг і сусід Сича Павла, Берник Петро (Тропак). Павло просився, а той сказав, що я його не знаю. Очевидець був Якимець Максим (Олійник). Бульбівців українців було знищено бандерівцями біля трьох тисяч, частина пішла на Чернігівщину, в другу партизанку Сабурова.

Весною 1943 р. ст. Малинськ охороняли німецькі власівці. Вони почули, що в м. Степані партизани зробили повстання. Тоді власівці побили німців, які були у Малинську, забрали зброю, майно і кіньми та пішком прийшли в Степань, щоб разом воювати з фашистами. Бандерівці їх гарно зустріли, власівцями виявились українці та білоруси. Вони ходили по Степані і співали українські пісні. Ми хлопці, бігали дивитись, вони були у німецькій формі, молоді гарні воїни. Бандерівці приготували обід і пригостили їх обідом та самогоном. І на вечір, у Пастовнику розвели по п'ять чоловік, по хатах ночувати, а самі підготували дерев'яну довбешку, та волоки і заходили в хату де ночують ці власівці, кожного били довбешкою по голові, накидали волоку на шию і додушували. Так їх за ніч перебили всіх. Їх було 45 чоловік. З села Коросту прислали бандерівцям підводи і повозили всі трупи за Чайчишину хату, під Коростів ліс і там корощани їх закопали, а людям об'явили, що то вони німців побили. Я знаю місце тієї могили.

В кінці літа 1943 р. я вигнав пасти корів і тільки загнав туди де зараз хім. склад, як зі сторони Золотолина вилетів літак, «рама» або тоді ще казали санки, дуже він був страшний. У Нових хатах, у дворі Середи Петра стояли бандерівці, вони почали з гвинтівок по ньому стріляти, він полетів у кінець Степаня на Пастовник, розвернувся і полетів на Погулянку, розвернувся знову на Степань і почав бомбардувати і строчити з кулеметів, викинув бомби, і полетів назад загрузатись бомбами, а потім прилетів ще один літак. І так вони бомбардували, десь аж до після обіду, я з коровами утік у Грицути Йосипа ліс. Там був колодязь, як літак робив розворот понад лісом, то я опускався по цебринах у колодязь. Тоді розбомбили і спалили половину Степаня, побили дуже багато людей. Коли закінчували бомбити, то зі сторони Коросту прийшли німці, вони зігнали всіх людей, які залишились в яму, де зараз Лещикова хата, і там їх мали розстріляти, але десь узялась єврейка, яка вміла по німецьки говорити і вижила від німців та бандерівців, розказала німцям, що це невинні люди, а винні повтікали в ліс. Німці відпустили людей і в Степані розділились на дві частини, одна пішла на Бутейки, а друга на Мидськ. З лісу бандерівці попахкали на них із гвинтівок, то вони у селі Мидську за це, зігнали у клуню сто вісімдесят людей і там їх спалили. Люди згоріли живцем. Туди попали два степанці, молоді хлопці - Ярмолук Петро та Михайло. Одному тільки малому хлопчику вдалось вижити, його люди висадили з клуні через дірку і він втік. Це був Романцов Микола Григорович, ще живий і живе у Ледному.

Осіною 1943 р. вранці, тільки ми повставали, я вийшов виганяти корів на пашу, коли бачу, із центру щось дуже швидко йдуть в сторону лісу бандерівці. Поки вони спали, то у Степань через Горинь переправився Ковпак зі своїм загonom. Я погнав корів у ліс до села Мельниці і бандерівці розташувались біля нас та біля мельницьких будинків, копали якісь ями. Ковпаківці в Степані пообідали, відпочили і рушили в похід на Мельницю, Мидськ, Гуту. Вони йшли на Волинь. Коли прибігає мій батько та й каже:

«швидше втікаймо звідси». Тільки ми рушили втікати, як застрочили кулемети, гвинтівки, батько кричить: - «Падай в розору!». Я впав, але вони по нас не стріляли, ми схопились, зайняли корів і погнали до хати Нікіфорця Якіма. Там теж бандерівці залягли, стріляють. Батько побіг до Крисюка Максима, там він залишив брата Миколу, а хата Нікіфорця вже горить. Біля Крисюка горить стожок з сіном, горить Юркова хата. Батько забрав брата Миколу і ми пішли на хутір Плиски. Вночі тільки добрались додому, вдома було тихо. На другий день я знову погнав туди пасти корів, там були спалені хати Берників Гриця та Данила (Буцові), Лазарчука Петра (Зеленець), біля хати був вбитий дід, обгорів коли горіла хата, дві хати братів Лук'янців (Штибові). По Крисюковій хаті не стріляли, там не було бандерівців і вона залишилась. У Сичовому лісі в канаві лежало сім вбитих бандерівців і на лисичному болоті теж було сім вбитих, більше я не бачив. Їх повозили в Степань на кладовище і похоронили. Хоронити приїжджали якісь в німецьких шинелях з тризубами.

Після розгрому Гути, в Степані ці хлопці із тризубами спалили костел, спочатку спалили, а потім дістали десь вибухівку і ще й зірвали, упала тільки одна стіна, остальне розібрали. Де зараз наша лікарня, спалили дві школи, одна була навпроти магазину Пінчатника, друга земська, спалили два млини, один був біля валу, другий - де сільгосптехніка. Спалили лікарню, яка була біля Горині, де жив Капля, спалили моста через Горинь, якого побудували євреї, міст був новий, не хотів горіти, то возили від людей солом'яні кулі із Степаня, Коросту та Кричильська, таки спалили, щоб не пройшли совіти.

Так це продовжувалось до зими 1944 року. 14 січня 1944 р. в Степань прийшли радянські війська, бандерівці сховались у лісі, поробили собі криївки. На день ховались, а ніччю полювали на людей: грабували, забирали добру одєжу та заготовляли собі добрі харчі, забирали форму у тих, хто приходив з фронту. На початку березня почалась мобілізація на фронт чоловіків до 45 років, під мобілізацію попали брати Колоски, Олександр-батько, Ілля та Гриць, їх повезли у місто Коростень, там був збірний пересильний пункт. Іллю направили у першу частину на західний фронт, Гриця на північний фронт, а батько на пересильному зустрів Чеха Сергія Антоновича, в званні майора, він повертався з госпіталя, після поранення, у свою частину на західний фронт. Чех на пересильному переговорив з тими, що розподіляють і забрав батька у свою частину, в артилерію. І так вони провоювали разом до кінця війни, пройшли всю Польщу і війну закінчили в м. Кенінзберг (Кемнігсберг – П.М.). Чех був командиром батареї, а батько наводчиком гармати.

По приходу Радянських військ у Степань бандерівці нападали на солдатів фронтовиків. В нас та сусідів зупинились фронтовики артилеристи, одного дня їх підняли по тривозі і повезли в село Тростянець, а звідти привезли двадцять два солдати вбитими. Вони в нас лежать в братській могилі, всі вони жертви бандерівців. Після оголошення Перемоги, на третій день батька Колоска та майора Чеха С.А. зразу демобілізували і направили в Степань для встановлення влади. Коли приїхали, то Чех став працювати уповноваженим Степанського раймінзагу, батько зав. обліком землі раймінзагу.

Брат батька - Ілля, перед наступом наших військ у Чехословаччині розмінював мінне поле, попав під мінометний обстріл противника, був тяжко поранений в ліву руку та праву ногу, прийшов з війни інвалідом другої групи. Брат Гриць загинув на фінському фронті, загинув і брат Василь, раніше, при відступі наших військ, на якого не отримали навіть похоронки, безвісті зниклий...

16 жовтня 1945 року у вечері, в хату ввійшли двоє у формі радянських офіцерів з автоматами та наганями, один був у сірій шинелі, а другий в зеленій, це були бандерівці, Немчук Степан Макарович, кличка Сірко та Катюха Степан Олексійович, кличка Соболь, Немчук двоюрідний брат моєї матері. Батько лежав на ліжку читав книжку, я та брат Микола сиділи біля батька на другому ліжку, мати сиділа біля столу, сестра Марія була з немовлям на печі. Немчук взяв на столі губну гармошку, яку мені подарували солдати, походив по хаті погравши і вийшов. Катюха з автоматом в руках ходив по хаті і жував сушені грушки, які сушилися на плиті. Немчук з Пінчуком, який був на дворі, ходили до Крота Арсентія, щоб його вбити, але того не було вдома. Немчук повернувся, зайшов у хату і сказав до Катюхи, щоб стріляв і той дав чергу в батька, в голову та груди, мене тільки облило батьківською кров'ю, і пішли з хати. Мати знепритомніла, нам наказали до ранку з хати не виходити, але ми ранку не дочекалися. Я з сестрою Марією через деякий час пішли в центр до Чеха, розбудили його і розказали, що сталося. Після вбивства мого батька, Немчук ще встиг вбити на селі Мельниця капітана райвійськомату Обухова, який прийшов з фронту без одного ока і прокурора Попова. На другий день зійшлися родичі, приїхав Чех і похоронили батька. Через сорок днів після смерті батька відправили сорокову панахиду. Прийшли родичі: брат Ілля та сестра Ганна з шістнадцятирічною донькою Надією і прийшла Немчукова мати Зоська – теж родичка. Пообідали і сестра Ганна каже: «Навіщо так зробили родичі?» Зоська це почула і розказала сину. Через три дні за ці слова забрали Ганну, її сліпого від катаракти Василя Сича та доньку Надю, їх

завезли в ліс і замордували. До нас ввечері під'їхали підводою і стали забирати кормлену свиню, у хлівчику біля хати. Баба Варка відкрила двері і каже: «Люди добрі залиште сиротинам свиню», у відповідь пролунав постріл і ми всі завмерли. Свиню забрали, а пострілом прострілили корову. Ми вранці зайшли в хлів, лежить корова прострілена в лопатки. Це були бандерівські заготовителі, які їм заготовляли харчі і сусід Берник Степан Григорович (сліпий Буц.), Ширко Степан Гнатович та Грицюта. Корову ми дорізали, але те м'ясо майже пропало і ми залишилися голі і голодні. Це все продовжувалось, гинули невинні люди. Вони замордували в селі В. Вербче Кошмака Сидора, в М. Вербчі Патрикєя Мусія та Оласюка Степана, в с. Дворець від трьох дітей забрали матір Янчук Люсю, чоловік Янчук Василь був на фронті, а жінку замордували, в с. Кузьмівка жінку Поліщука Петра, він був на фронті в с. Рудня батько Корнюші Степана Климовича був на фронті, мати померла від тифу а Степан був біля дядька, то всю дядькову сім'ю замордували, він залишився живий, бо був малим хлопчиком і сховався не печі.

Зимою 1945 р. у бандерівців почалась зрада, вони почали вбивати один одного. Зимою старший бандерівець із цього куца – «Король» із с. Сидень визвав степанських бандерівців на допит у ліс біля Рудні. Король з трьома братами Ступнічкими визвали по зв'язку Немчука С., «Сірка», «Катюху», «Соболя» та Пінчука («Синка») і в лісі біля Рудні під чиймись дерев'яними брусами, що лежали у лісі по команді «Короля», Ступнічкі розстріляли цих героїв. Там вони і зараз. Мені розказували колись про це старші люди – брати Козаков Давид та Козаков Трифон з с. Мідськ.

Уже після війни зібралися в урочищі Писариха на лузі, що між селами Грушівка та Одринки, де 22 бандерівці щоб відсвяткувати Трійцю. Заготовлені в них були харчі та випивка раніше, Євтушиха та ще одна жінка доносили їм в той день ще харчів. Чоловік Євтушихи був родом із Людвиполя (Сосновка), при німцях він служив у поліції там же був і Цецік – колишній головний німецький поліцай, що розстрілював євреїв. Але сталося так, що хтось із степанців помітив цих людей і доніс у гарнізон, солдати оточили їх від луку та від села Грушівка і без попередження почали бити з гранатометів. Втікати бандерівцям не було куди, тож всі вони там і загинули.

В 1946 – 47 рр. люди з сіл В. Мідськ, М. Мідськ, Рудня обурилися проти бандерівців і ті почали розправу над ними: вбивали, мурдували, палили хати цих людей. Люди почали тікати із своїх домівок в основному у м. Степань, с. Деражне, м. Костопіль, хто куди міг. У Степань втекли з тих кого я знаю, то це Мельничук – був головою сільської ради, Гриць Крупеня – секретар сільської ради, Романцев Денис та Жук Михайло – були міліціонерами, Самков Іван – столяр, жив у нас, мав жінку і два хлопчики. Весною 1947 р. до нашого Самкова зайшла Жукова жінка, мабуть вони родичі, з коробкою за плечима, в коробці мішок. Іван питає: - «Куди ти йдеш?». Вона каже: - «Піду додому, у Мідськ, там у мене скопчик бульби, принесу, зварю дітям, бо нема що їсти». Іван її не пускав, але вона пішла. Там її зловили бандерівці, повісили у її ж хаті і підпалили хату, це нам розказував Іван.

Зимою 1948 р. солдати з гарнізона привезли сім вбитих бандерівців. Був мороз, вони позмерзались, їх скинули біля МГБ, поставили під стіну і об'явили людям: – «Чиї родичі, то забирайте і хороніть». Правда п'ять забрали, а два залишилось. Начальник міліції Письмений та Циганков послали міліціонерів та «стрєбків», щоб похоронили їх на польських могилах. Були міліціонери Жук Михайло Митрофанович та Ярошко, стрєбки Музика Микола і ще якийсь, не знаю. Земля була мерзла, вони взяли каністру бензину, якою розігрівали землю, так викопали яму, вкинули їх у неї. У каністрі ще залишився бензин, Жук вилив на них і каже: «Спалили мою жінку живу, а я вас хоч мертвих». Зараз на тому місці насипаний горб і встановлений залізний тризуб. Чи потрібно, щоб наш герб стояв на таких «героях»?

У 1945 р. зимою гарнізон солдатів ішли по лінії з с. Труди на с. Мельницю, один з солдатів забіг у Свистунів ліс, щоб оправитись, раптом перед ним піднімається мох, він схопився, догнав своїх, вони оточили те місце, там була криївка, в якій було сім чоловік: Немчук Степан, Крот Степан, Пінчук Харитон, Гожий Гриць і ще трьох. Немчук виліз і здався, тих підірвали гранатами. Немчуку із КПЗ вдалось втекти і після цього він ще вбивав людей. В 1945р. ще вони замордували першого голову Калинівської сільської ради Линку Івана.

Мені розповідав бутейський Гоч Степан Якович, що у 1945 р. вони жили на хуторі Ставища, батько в них помер. Мати Маринка з трьома малими синами - Федором, Степаном, Петром залишилась сама. Зимою 1946 р. перед колядами закололи вони кабана. Ввечері кіньми на санках приїжджають бандерівці з с. Труди. Зайшли в хату і кажуть: - «Для УПА потрібні харчі, віддайте те, що сьогодні закололи». Мати каже: - «Мені треба кормити хлопців сиріт, беріть бичка в хліві». Один з них каже: - «Дайте мотузку». Мати вийшла по мотузку і вони вийшли, взяли мотузку, зав'язали матері за шию, прив'язали до журавля що над колодязем і один нажимає на журавля і піднімає маму за шию. Аж тут із-за хліва виходить старший бандерівець Сак і каже: «Хлопці не чіпайте баби, в неї малі хлопці, а кабана заборонятимеш

взяти, то будеш на тому журавлі висіть». Степан Якович і зараз каже, що Сак врятував йому матір.

У сім'ї моєї жінки, тоді Сич Люби, мати із п'ятьма дітьми у 1941 р. прийняла другого чоловіка в прийми - Морозька Івана Федоровича, нажили вони ще одну доньку, шосту. В 1943 р. згоріла їхня хата від бомб. Були в них свої коні. Весною 1945 р. отчим моєї жінки, Морозько Іван Фед. на свято Теплого Олексія, поїхав в урочище Копанське сіяти овес. Мати послала дітей Любу та Олю занести батьку обід. Сіли на возу пообідали, з лісу виходить чоловік, це метрів триста від лісу і прийшов до воза, то був двоюрідний брат дівчат, бандерівець Гожий Гриць Вікторович. Він спитав у чоловіка: - «Ну що пообідав?» і з під плащ-накидки виймає автомат і вистрілив вітчиму по ногах, потім сів на віз і повіз їх усіх разом до лісу, в лісі бандерівців було багато. Один спитав вітчима: - «Впізнав мене?». Вітчим відповів: «Зелений», це була його кличка, прізвище Шустик, по вуличному «Манюх». Гриць зняв з батька кожух, положив нас дітей на землю і накритим тим кожухом. Один бандерівець залишився нас охороняти, ми там лежали до ночі. А остальні забравши батька поїхали на хутір Мельниці до Морозька Василя, там була батькова мати, забрали матір, завезли в ліс і там їх замордували. Нам привели коні темно і ми, дівчата, Олі п'ятнадцять років, мені тринадцять, приїхали додому на окровавленому возу, мати пізніше шукала їхні трупи але не знайшла. І тільки в 2011р. один чоловік поборов страх перед «героями» і вказав місце їхнього поховання

Весною 1946 р. Мойсєєць Титко, що жив у с. Погулянка, пішов на луг, що навпроти його хати, над Горинню, щоб нарізати дубців лози та сплести коша і там у корчах лози натрапив на бандерівців, які відпочивали після нічної облави, один був на варті, побачивши Титка вони схопились, зв'язали його, мордували, потім убили і кинули в р. Горинь.

Крот Йосип Тимофійович «Курячий» працював у нашому лісництві лісорубом. Одного разу в лісі, на прочистці робив Йосип, до нього під'їхав я з лісником Гочом Іваном «Шпірою». Якраз був обід, ми сіли біля вогню пообідати, спекли на рожні сала, у мене в колясці була пляшка горілки, вийшло по дві стопки і я Йосипа питаю: - «Розкажи Тимофійович, за що ти сидів у тюрмі?». Йосип почав розказувати, що жили вони за Польщі в с. Полиці, там батько купив землю, де і поселився. Брат Андрій пішов у бандерівці, залучив до них і Йосипа, але Йосип був тоді ще малий, йому довірили зв'язкового, його задачею було у Полицькому лісі, де йому показали, взяти конверт і занести на х. Переспу, положити в дірку, що була у пеньку, звідти забрати конверт і принести туди, де брав того. Це називали «грписи». Так він носив їх до 1946 року. З ним ще був, такий як він, із села Ромейки. Закінчився їх термін і прийняли їх у вояки, дали зброю. Перше завдання дають тому, з с. Ромейок, піти у Ромейки і привести в ліс завідуючого клубом, той пішов і не повернувся і не привів того чоловіка, бо той був його другом. Чекали їх три дні але ніхто не прийшов. Старший бандерівець, який був дуже рижий, каже: - «Дозвольте мені, я їх приведу двох». Пішов він на другий день, приводить одного, того що був з Йосипом зв'язковим. Їм наказали наносити гілля і розпалити велике вогнище, Йосипового напарника розділи наголо, зв'язали руки й ноги, потім вирубали жердину, засадили жердину між зв'язані руки й ноги, одного кінця дали тримати Йосипу і піднесли його на полум'я вогню, живого палити. Він спочатку ревів, потім сконав, а той рижий дістав з котла, що варився поруч, костомаху і їсть насолоджуючись. Раптом кругом їх застрочили кулемети, рижого зразу вбили, того що тримав із Йосипом жердину теж. Йосипу тільки обпекло кулею ногу і потекла кров. Він кинувся втікати, в лісі стояли коні, скочив на одного коня і галопом втік, заїхав на якийсь хутір. Там жила жінка, вона його сховала в льох, перев'язала рану, вилікувався і більше до бандерівців не пішов. Потім його енкаведисти заарештували і дали десять років за зв'язок з УПА.

В 1945-1948 рр. нам з південної та східної України прислали лікарів, вчителів, щоб нас лікували та вчили грамоти. Бандерівці їх убивали, першими жертвами були: Ніна Сергієнко, Поліна Висоцька та Сергій Жук. Їхніми іменами в нас були названі вулиці, тепер їх перейменували на імена їхніх вбивць.

В 1945 р. на хутір Конотопи привезли військову частину солдат стройбата, щоб вони заготовляли сіно для держави. Десь там перебував бандерівець Немчук «Сірко», він піймав одного солдата, привів на хутір Плискі, там його мордував, солдат просився, він був українець з Полтавщини, він його роздів наголо і вбив сокирою, ще Левчука Василя Даниловича, і Левчука «Дуба» заставив закопати труп, тай закопали у лісі біля Демидової ниви, там він і зараз.

У 1947 р. на хуторі Гутвін жила жінка Ягишиха, її дочка Марія живе зараз у Степані по вулиці Шевчека, у Марії був брат, не знаю як звати, вони тоді там, на Гутвині біля хати в дворі різали поперечною пилкою дрова, в двір прийшли бандерівці, вони на «козел» протягнули голову того брата і відрізали йому пилкою голову. Баба Ягишиха ходила до нас, завжди і розповідала про закатованого сина.

В 1947 р. бандерівець Чуприна Андрійко на Трудах вбив Мурзу Дмитра «Вуша», який нікуди не мішався, він тільки людям солом'яною кришою крив хати, і його жінку вагітну поранив, їй вдалось вижити

і ще нарадити дочку, це були батьки Мурзи Миколи Дмитровича, Вушика Колі, трудяньського коваля. В Бутейках ще вбили Мізюка Юрія, колишнього дільничого, батька. В Степані ще вбили Коржа Івана батька та матір. Івана, коли ще був маленьким хлопчиком, поранили, він вижив, працював у колгоспі шофером (уже нема його).

У 1948 р. почалася в Степані колективізація. Визивали людей багатших у кабінет і заставляли записуватися у колгосп. Першими записались моя теща Морозько Ульяна Йосипівна та Катюха Федір, їх мордували цілий день, Федору давили пальці в дверях, і так вони записались. У вечері до Катюхи Федора ввірвались бандерівці і трудяньський Гожий Микола Гнатович пересік Федора чергою автомата. Федір був міцний чоловік, він вижив, але до кінця свого життя був на костилях. На Мельниці першим записався і став першим головою Хомич Іван Павлович, його жінку і двоє дітей замордували наші «герої».

...Поки я служив в армії, вони скоїли ще два «подвиги». На с. Мельниці вони вбили Хомича Івана з жінкою та двома їхніми дітьми. У Хомича Павла, Іванового батька, було ще дві дочки. Бандерівці викопали у його клуні криївку і зробили вхід з хати, в коморі стояла скриня на зерно, з тієї скрині зробили люк наверх, на люк Павло насипав відро жолудів і ніхто не міг здогадатись, що там люк, вхід і вихід. Вони там жили декілька років, гвалтували тих дівчат, дівчата варили їм їсти. Всі їх боялись, то були Глинка Петро і Смітюх, прізвище Гоч, ніччю вони грабували людей. До Павла якось прийшла жінка, яка жила неподалік і когось із цих бандитів помітила, це була «Надябиха», Надяба Данила мати, вони її і двоє дітей за це вбили, завезли з с. Мельниці на луг на урочище Прутковське і покидали в р.Горинь, але жертви не попливли, їх вранці побачили люди. Потім уже в 1952 році їх таки видали люди, солдати оточили хату і Павло мусив таки показати того люка, їм пропонували здатись, але вони не здалися і їх підірвали гранатами. В 1953 р. в Степані, серед дня, на підводі їхав завідуючий дорожнього відділу Анацький, якраз де зараз електропідстанція, з якоїсь клуні, що зараз вулиця Дорошенка, з криївки вибігли два бандерівці, вони підбігли до Анацького, пустили в нього чергу з автомата, він упав, вони забрали коні і рушили втікати у сторону с. Мельниці, але вони у Анацького не попали, бо були п'яні. Анацький встав, повідомив гарнізон, їх за Мельницею наздогнали і вбили, це був один Гожий Коля, а другий, якийсь чужий, це були останні вояки УПА.

Вже в 1967 році мені показав лісник Гольонко О., як в 27 кварталі, біля Осевицького болота, привели бандерівці із села Рудня дівчину, вони її гвалтували, а потім вбили. Так вона лежала довго поки не розложилась, потім знайшли люди бутейські і закопали вже кості.

...На ранок пожежу локалізували, потім потушили, але тоді згоріло сто двадцять сім гектарів лісу. На другий рік це пожарище ми розробляли, керував роботами, я – технік лісовод. До розробки були підключені колгоспи: - Степанський, Вербчанський, Короський, Золотолинський та організації м. Степаня. Поки ми розробили пожарище, то люди знайшли сім людських скелетів, це були жертви бандерівців, яких вкидали під вивороти, щоб люди не знайшли трупів, і там, в ур. Холодне болото є такий острівець, де стоїть кварталний стовп 1-2-3 лісу, на островку стояв дуб, від дуба була відросла в бік дуже довга гілляка і низько, метрів два від землі. Вербчанські люди, Ситай К., Климець С., говорили мені, що там був штаб бандерівців і на тій гілляці підвішували вверх ногами людей та мордували, вимотували кишки, відрізували статеві органи, вирізали зірки на грудях, виривали язики, в загальному мордували, там і замордували Вербчанського Кошмака Сидора. Дуба ми того зрізали, щоб не було страшної згадки.

Мій сусід, Матвійчук Славка Йосипович, родом із села Малий Мидськ, розповідав, що в нього було двоє старших братів, він був ще малий, але пам'ятає, як одного брата бандерівці викликали з хати і вбили на подвір'ї, а другого, в селі, ввечері зустріли на вулиці і вбили. Батько його загинув на фронті, тож він залишився сиротою і пристав у прийми до моєї сусідки Олі, нажив сім'ю, два сина і три дочки.

...За період 1945 – 1990 наше післявоєнне покоління відновило і побудувало кращу Україну. Ми побудували села, міста, у лісництві побудували нову контору, цех із переробки деревини, сувенірний цех, ското та свиноферму, побудували фабрики, заводи, порти, побудували дороги у кожне село, побудували велику, багату та сильну державу і більшовики у 1991 році віддали ключі від держави Україні: - «Керуйте готовою державою». За часи незалежності: із сіл поробили руїни, із допомогою Європи порізали фабрики та заводи на металобрухт для виробництва зброї, із якої згодом будуть по нас стріляти. Зруйнували все, а земля наша рідна, за яку наші діди, батьки голови ложили, плаче пустуючи, позаростала корчами, будяками. Молодь наша – українці, перетворилась у наркоманів, п'яниць та непотребів. Нам тепер по телевізору показують фашистів, що вони дуже гарно воювали, а наших бідних солдатиків показують як шантрапу, не вірте молоді люди. Добрі люди, це брехня, переміг наш народ, наші бідні солдатики, бо вони несли свободу усім народам і їм допомагав Бог, вони врятували світ від фашизму, а тепер знову проникають ватажки фашизму, вони знову хочуть зробити різанину серед нашого багатостраждального народу, щоб

ми, українці, знову душили вбивали один одного, а вони на цьому стають мільярдерами, не вірте їм добрі люди, наші люди хочуть спокою.

Пройшов час, ми забули про все те що робилось тут, в нашій Західній Україні, а це було в сотні тисяч раз більше ніж тут написано, і це все робили ми українці. Ми ще тоді були молоді і не все знаємо, а може тільки яку соту частину, але знаємо що ні один бандерівець не бачив живого Бандери, тоді казали, що він у Берліні чистить чоботи Гітлеру і співали вони пісню: - «Ми всіх знищимо, хто нам шкодить, вождь Бандера нас веде».

Ми, наше покоління зазнало дуже багато горя і від тих «героїв», як їх зараз називають, і від радянської влади на початку післявоєнних років. Були бідні, не мали що їсти, у що вдягтись, багато людей було без житла нас заганяли в колгоспи, збирали позику з людей та податки, але ми вижили і змирились з тими, хто творив злочини, разом працювали, будували державу Україну. Прийшли із сталінських тюрем колишні бандерівці, але з їхніх рук ті кого вони забирали в ліс в ті страшні роки не повернувся ніхто, але ми і це все забули. Прийшли до влади їхні діти, внуки, родичі побудували їм пам'ятники, назвали вулиці їх іменами, назвали їх «героями» України, щоб ми дивились на цих «героїв» і згадували про їхні злочини перед нашим українським народом, про їхні кроваві руки. Молоді люди цього не знають і несуть ще квіти до пам'ятника цим злочинцям. Від рук фашистів у Степані загинуло на фронті сто двадцять чоловік. Тут, на місцях, я знаю де приблизно п'ятдесят чоловік загинуло, а від наших бандерівських злочинців загинули тисячі, тільки бульбівців біля трьох тисяч. Бог їх наказує, але вони цього не бачать і не хочуть бачити. Ганьба їм, тим «героям», руки яких в крові свого народу. Нехай прочитають ці рядки українці зі сходу і побачать що ми прості люди натерпілись в сотні раз більших знущань від тих «героїв», чим інтелігенція, яка була прислана зі сходу. Почитайте добрі люди і дайте оцінку цим «героям», чи заслуговують вони пам'ятників, та того, що б їхніми іменами називали вулиці і квітів, які ви несете до пам'ятника, якого поставили в центрі міста, щоб старші люди не могли вийти в місто відпочити, бо там імена злочинців викарбувані на пам'ятнику. Імена тих, в кого були руки в крові наших батьків, матерів, братів, сестер, старих і малих, дітей ні в чому невинних, наших українців.

Спогади Гіль Ганни Іванівни, 1927 р. н., із родини «Сахарів» (с. Грані Дубровицького р-ну Рівненської обл.)

У мого прадіда було три сини: Сила, Сидір і мій дід - Денис. Жили предки із вироблених полянок землі, які відвойовували у корчунків. Мати моя із роду Коминацьких.

Ге-те, де заре лісництво, там були великі покої панські, що коб Ви бачили ту красу. Дом на два поверхи був. Зал був по довжині, як мої дві хати, оно, що ширший. Сільський пан по прізвищу Бронд був християнином і мав двох синів, Федора та Григорія. Держав він корів, свиней, торгував лісом. Селяни землі мали по грядочці. Серветут (випас) був в ур. Дві Долини, і за селом.

...За Польщі у селі було більше трьохсот хат, домівки стояли стріха біля стріхи. Було у мене три брати і три сестри. Батько купив дешево чотири гектари зарослої чагарником землі, то клопоту хватало всім.

...За Польщі пасла худобу, а як покинула худобу, то серпа в руки, а як серпа з рук - то льон рвати. Не було бідноті спокою ні літом, ні зимою, ні вдень, ні вночі.

Ще до війни 1941 року совети організували колгосп. Люди і посіяли, і пожали, але колгоспникам з урожаю нічого не дісталось. То «однолічники» сміялися з них.

На фронт із села пішло багато чоловіків. Як почалась війна, то на село найжджали німці, яких охороняли наші поліцаї, забирали вони худобу та жидів, яких було п'ять сімей, у Дубровицьке гето. Потім німці викопали велику яму на лузі і там тих жидів стріляли. Дубровицькі міщани казали що три дні там земля ворущилась, як їх закопали.

Перший український партизанський рух розпочавсь ще за німця. Організовував перші боївки по п'ятнадцять вояків, чоловік із с. Любиковичі по псевдо «Косар», до війни був учителем. Із с. Трипутні організатором був «Михайлик». Перших у ліс пішло наших чоловік десять. На наших могилах багато їх лежить, привозили хоронить і із с. Соломівка. Я також допомагала нашим хлопцям, носила «грипси». Ге-те, дадуть тобі записку із папіросної бумаги, залитої сургучом, і несеш, не знаючи чи донесеш, чи попадеш в руки комуністів. Але коли тобі дають «грипса» в руку, то присягаєш, що в трудну хвилину мусиш його ковтнути. На мене все життя люди, що мене й не стоять, називали, хто бандерівкою, хто бульбашкою.

Не пам'ятаю, чий відділ прийшов того дня до нас у 1943 р., чи «Кори», чи «Лайдаки». Окружили вони село і, хто поляк, всіх в одну хату, і там всіх перебили. Перед Благовіщенням (7 квітня) вся польська

Березина горіла, Корчомка горіла, все польське горіло. Хто втік, той втік, а остальных всіх знищили «під чистую». Після того, як все знищили наші, зібралися остатки поляків із Стаховки, хто з каменем, хто з ножом, хто з косою і напали на с. Трипутні. Били всіх підряд, дев'яносто душ селян вбили за день. Наступали вони і на наші Грані, але там було дві боївки і не дали взяти село. Пізніше поляки привели німців із м. Сарни та м. Дубровиця, та оточили село і спалили повністю. Більшість селян повтікало, одного чоловіка вбили, а десятих забрали із собою. А вже, як поляк вибили, то наші і «болотюхи», дерлися між собою. «Болотюхи», це люди із с. Сварицевичі та тих дальших сіл, вони воювали на боці комуністів. А як прийшли у 1944 р. совети, то почали ловить хлопців по лісах, кого в тюрму, кого на фронт. А хлопці їх тоже ловили і по-своєму судили.

Совецька партизанка грабила людей, у ній були самі болотюхи. Вони їздили та відбирали поросят та худобу у людей, а наші хлопці відбивали назад. Між Літицею і Кривицею наші хлопці зробили засідку, коли ті везли награблене. Зловили їхнього командира і ранені в них були на возу. То як привезли їх у Кривицю, то хлопці не могли людей від підводи відігнати, так ті били їх чим попало.

Один мій брат помер у голод, а другого забили комуністи. Він втік із східної України, куди його забрали на роботу. Він був майстром на всі руки, то його хлопці забрали в ліс, у відділ, але згодом прийшов до дому і ховався в льоху. Там його і застрелили, спочатку стріляли по льосі із автомата, а він все просив, щоб не стріляли. А, як вони поставили того кулемета, що на ніжках, я зрозуміла, що брату грозить скоро смерть. Не пам'ятаючи, що роблю, вискочила з хати і кинулась прямо на кулеметника, а один, як шеменив мене, то й не помню, де і очутилась, тільки почула останні слова брата: - «Не вбивай, я вийду» - і останню кулеметну чергу. Прийшовши до тям, втекла у хату, а другий комуніст вскочив за мною, вхопив полінець і давай бить мене і матір прямо по голові до крові. Але я звіром кидаюсь на нього до останнього, бо тоді вже нічого не страшно, поки він не приставив мені пістолета до виска. Після всього страху витягла матір на двір, а під плотом сиділо п'ятеро переляканих, уже покійного брата, дітей.

На другий день, у неділю, ховали брата. Прийшли комуністи і кажуть: - «Виходьте, будем хату палить». А я до начальника кажу: - «То я ще собі десь якусь будку знайду, хоть і село згоріло, а кому геть п'ятеро треба. То це що, прийшла німецька власть? То беріть і паліть, а дітей геть на штихи підніміть!». Подививсь він на мене і мовив: - «Ну ти настоящая бендеровка». - «Яка вродилась, така й здохну» - відповіла я. Постояли вони трохи, щось порадилися між собою, та й пішли геть із двору. У нас тут, де дрова лежать, був схрон. Ховалися там хлопці по псевдо «Безар», «Пятий», і Селестер «Анань», я за ними доглядала. А, як їм куди треба, то увечері випускала.

Мій батько був дуже віруючий, постив середу і п'ятницю і казав нам: - Ото ви зараз комсомольці, але цей світ перевернеться і буде все по іншому, і право ваше впаде. Будуть церкви, будуть молитися люди, але трудно буде добитися того, щоб Бог помилював нас, бо багато набрались люди гріха. Він багато читав книжок слов'янських, пройшов миколаївську війну, прожив дев'яносто п'ять років. Від советів не тікав, при перепису населення я і мати втекли із хати, а батько сказав, що я нікуди не піду. То матір вивезли в м. Омськ із трьома дітьми до того Сбіру, а ми із батьком осталися у селі. Прийшов тоді до нас совет і каже: - «Ну, маладець дід, не втік». То, злови-но мені пару курок, вони у тебе такі гарні. А батько каже: - а чом не зловить, зараз позву їх їсти і зловлю. Тай віддав йому ті три курки.

А, як після війни були перші вибори, то той грабитель Місюра навіть приїжджав до нас просить, щоб за нього голосували. А в селі була одна дівчина, та що в жида наймичкою за Польщі була. А, як ту жидовку мали німці забирати до гето, то вона цій дівчині всю обрядку до весілля зробила і вінка, і фату, і пацьорки. Дівчина весь цей скарб закопала у землю до мирних часів. А Місюра все це добро її знайшов, да вбрав у цей наряд свою кобилу і водив її по селу, щоб люди дивились. А, як організувався колгосп, то цю дівчину поставили десятичкою. А Місюра приїхав до нас агітувати у село, тай сидить у конторі за столом, где поки народ зійдеться. А вона підходить до нього і каже: - «А, хто ж за тебе тут голосувати буде, нехай за тебе та кобила, що ти водив у моїй окрасі, за тебе голосує». То більше він до нас не приїжджав.

Уже в 1951 році я годувала курей у колгоспі, а потім оженились ми із моїм Михалком, то ще після нашого весілля приходили пару раз хлопці із лісу до моєї хати. Прожила я із своїм хазяїном п'ятдесят сім років. Нажили разом сина і дві дочки. Уже і діти на пенсії і внуки працюють, один - у міліції, другий - лісничим, а одна внучка у Києві навчається і у меншої дочка є.

**Спогади Бардака Федора Івановича, 1923 р. н.
(с. Бистричі Березнівського району)**

Народився я у сім'ї селянина-трудолюбця. Мав батько чотири гектари землі. Сестра моя була на два роки старша. Трудились ми на землі із малих літ. У 14 років я вже виконував усі сільськогосподарські роботи, горав, сів. У нас в селі була польська школа шестирічка, в якій я закінчив 5 класів. Вивчали польську мову і писали по-польськи, а вдома говорили по-своєму, мішаною мовою і не по-українськи, і не по-білоруськи, і не по-російськи, і не по-польськи, кожне село мало свою мову, як і тепер...

...А не задовго, у 1939 році прийшли до нас, наші визволителі, радянська влада, і визволили нас від хліба та від сала. У нас було 4 гектари землі, но у нас був і хліб і сало, але було багато людей, в кого не було в достатку навіть хліба. Потім наші визволителі почали брати багатших селян за барки і вивозити на Сибір, але довго це не було, бо почалась війна. Пізніше, у 1940 р., на основі маєтку, совєцька влада створила с/г техніку, пригнали пару тракторів і вже кубло колгоспу організували. Записались зразу у колгосп чоловік 5-6 бідних селян. А були ще тут у нас і багато поляків і в селі, і по хуторах.

У 1941 р. німці до нас прийшли на пряму із м. Костопіль, через Друхова, їхали на мотоциклах та на роверах. Незадовго після початку війни у селі появилсь Тарас Боровець, він сам був наш, бистрецький, я його знаю. То він організував своє УПА, вся округа від Сарн до Степаня була під його контролем. Але згодом бандерівський рух пішов ширше і Бульба, якби присів, а бандерівці його - якби не уважали. Бо ще як бандерівців не було, то тут тільки Бульба курсував. А за Случом стояла совєцька партизанка, вона контролювала території по той бік річки, було в їхніх загонах багато поляків. То ті, совєцькі партизани, час від часу нападали на наші села, люди втікали, хто куди, то вони і стріляли по людях, ото, як дожене на коні, то, як добрі чоботи - забере собі, чи якогось кожущка зніме, і коні забирали, і корови. Бульба-Боровець пізніше розпустив свою армію і приказав усім йти у підпілля. Але перед розпуском своєї армії Бульба зустрічався у Моквині із совєцькими партизанами, щоб бити німця разом, але договору не получилось, бо Бульба хотів воювати за Самостійну Україну, а совєти хотіли, щоб він воював за Радянську владу. У 1942 р. Бульба вигнав німців із Людвиполя (Сосновка), то німці створили район у нашому селі, у панському майонтку. До німців уже поприставали поляки, що не хотіли служити Совєтам. Бульба хотів вигнати німців і з нового місця, але це йому не вдалося. Після цього вони спалили все село і церкву, осталося тільки пару хат на окраїнах. Тоді згоріло більше 200 хат. Перед цією подією німці оточили село і ловили людей, для відправки в Німеччину. Німці розстріляли багато людей з нашого села, бо наші хлопці були і в Бульби, і до бандерівців пішли. А народ наш христопродавий, німець він же і є німець, якби ж йому нічого не доносили, то він нічого й не знав би. А як німець оселився тут, то стали донощики доносити йому, де-й він геть усіх знає, який чоловік був у Бульби, який у бендер, да, брали ті сім'ї, де-й, розстрілювали.

Совєцька партизанка у наших місцях з німцем не воювала, сиділа в лісі і все, може де далі шо було. Бандерівці із совєтами теж не воювали, ото хіба де по-нечаяності були сутички. Совєцька партизанка була велика за чисельністю, але з наших сіл там людей не було, більше люди були із Житомирської, Чернігівської, Київської областей. Багато з них були колишні поляки, то вони через те нас і стріляли не шкодуючи. То ця партизанка від нас забирала і коні, і січкальні, бочки, бо ж ми все кидаємо і тікаємо. А вони це все добро на підводи грузили і відправляли собі додому, бо Житомирська область тут неподалік, вот у чому діло.

У «бульбовцях» хлопців із села було більше 50. Між «бульбовцями» і бандерівцями серйозних конфліктів не було. Як село згоріло, ми вибрались до с. Друхова, там було багато мазурських покинутих хат, там навіть стояв відділ бандерівський, дець чоловік 100 їх там зимувало, в тих клунях. Як ми з батьком у понеділок приїхали на свою землю працювати, то бандерівці вже присилають мені повістку, щоб з'явився до станічного, що в с. Колодяжне. Прийшов я до станічного, а він каже, що вже пізно ти прийшов, останешся на дргу туру. На той час бандерівці багато назбирали людей за містом Ровним, у цуманських лісах. А на другу туру вже ніхто мене не звав, то я оставсь не замішаний до бандерівців, та й не вельми я й хотів влазити туди.

В нашій окрузі велику шкоду людям робили поляки, що були в совєцькій партії, а від поляк у нас загинуло більше людей, чим від рук українців польського населення. Із с. Бистричі німці пішли у м. Березно і там уже був район. Ото село Немилля, може, Бульба й не чіпав би, але він через це село все курсував із Сосновки через Губково, Мореніно, да, сюдою, по той бік річки, да, на Хотинь, да, до Сарного, йому сюдою було вільніше йти лісами і безпечніше. А в Немиллі був поляк Лісецький - бандюга добрий, із зброєю. Там були поляки Шевцові, «Шевці» на них казали - два бандюкуватих мазури. А Бульба

приїхав у Немиллю і сказав полякам, щоб виділили якусь худобину хлопцям на харч, а ці мазури проти пішли, то через це Бульба їх там побив. Але у Вилії через тиждень поляки набагато більше українців побили

Бульба наступав на німців і в Бистричах, але йому не вдалося їх вибити. На той час вже і бандерівська партизанка була, то Бульба домовився з ними, щоб вони перестріли німця, який буде йти на підмогу у Бистричі, а він тим часом розправиться з Бистрицьким німецьким гарнізоном. Але бандерівці пропустили німців, що йшли на підмогу і операція провалилась. Ще прилітав літак німецький із Рівного і стріляв по «бульбовцях», одного хлопця застрелили, то там його і поховали при дорозі. Зразу було видно могилу, а потім...

Бульба-Боровець родився і виріс у нашому селі, тут був кар'єр на Мачулянці і тим кар'єром завідував пан Шрамок, то він у нього робив якимсь начальником. Потім він перейшов у м. Клесів і відкрив там кар'єра. А як Польща у 1939 р. втікла, а прийшли визволителі наші, то Бульба із своєю організацією пішов у підпілля. У нього і при Польщі була сильна організація, бо займала ще й частину Волині, бо він весь час готувався до визволення України.

Батькова хата була там де зараз с/г техніка, мені тоді було років 16, в годин 10 ранку я вийшов з хати де-й стою. Як я стою - їде машина з боку м. Березно, на ній український прапор стоїть коло кабіни і чоловік 4-5 стоїть у кузові тієї полуторки. Там був і Бульба, був він із бородою, а з сусідньої хати вийшов Іван Гібель, рівняється ця машина з тим Іваном, а Бульба підняв руку і до нього: - "Здоров Іван Гібель!" Машина зупинилась там, де зараз церква, була вона заповнена гвинтівками. Насходилося туди до нього людей багато, то він почав організовувати людей. Із нашого села пішло до Бульби десь до сто чоловік. І мій батько пішов, дивлюся, уже батько несе гвинтівку додому, і до матері: - "Давай, бабо, торбу, клади все що є." І на другий день всі пішли на ліс у Житомирську область, на м. Олевськ. Із цим загоном тільки із нашого села, оно, до сотні чоловік пішло. Ще за Польщі, чоловіки-хазяї, збирались разом, і мій батько був серед них, і балакали все за Україну, Україну, Україну й Україну..., через те вони й пішли з Бульбою. У Сосновці, у польській казармі Бульба організував велику кількість молодих хлопців, і обучав військовій справі. Як німець побачив це, то не допустив, щоб було це військо, а брав тільки на службу, у шуцмани (поліція). Як Бульба йшов з Олевська, бо німець розпустив його офіційну армію, то сказав хлопцям: - "Всі по домам розходьтесь, а хто хоче, то йдіть зі мною у підпілля." Батько після цього прийшов до хати і, навіть, приніс фотографію Бульби, на якій він сидів дуже засмучений спершись руками на шаблю, а тутечки, так зправа на фотокарточці зображені заводи, фабрики були. Це він так планував, що побудує багату Україну, але нічого не вийшло.

Батько помер від тифу у 1944 році, я теж болів, але вижив. У 1944 році перед колядками на Вилію, через село йшли совєцькі партизани на Друхов, на Костопіль. На Святу Вилію мати напекла пироги з пшеничної муки, яку дерли тоді на жорнах, та пару буханок хліба, і ця партизанка якраз їде. Батько зрозумів, що зараз заберуть кобилу, але він зумів зробити так, щоб коняка осталась. Взяв він маленький кусочок ремня, пробив його маленьким цвяшком, та задню ногу підняв у кобили і так трошки того цвяшка втикнув у м'якіть стрілки, що серед копита. Зраділи партизани, як побачили у хліві таку гарну коняку, вивели її на двір, а тоді якраз мороз дав. Провели її раз-другий по дворі, а вона кульгає, так коняка через батькову хитрість і залишилась. Забігли троє партизан в хату, а мати якраз ці пироги і хліб, ще гарячі з печі встигла заховати у другій кімнаті за подушками, але хліб пах на всю хату, то вони все забрали, нічого не лишили.

Совети організували у Сосновці район, організували «стребків», було їх чоловік 10. Завідував ними лейтенант із Сосновки. Дали їм зброю, старшим у них був мій товариш із того року народження - Стаханюк Петро. Він приїхав з Германії, бо німці забирали його на роботу. На той час мати його померла, а хата згорівша була, то так він і скитався. Хлопці - колишні бульбовці зразу пішли на службу до советів і приїжджали із району в село та ходили із «стребками» по хуторах і вишукували бандерівців. Бандерівці із всіх наших районів йшли лісами на захід, а за ними полк совєцької армії. Мені один мій друг, що був в бандерівцях, із Колодяжного родом, розказував, що совети їх загнали із Сарненських лісів аж до с. Яцковичі, де вони залягли у лісі передихнуть. А у бандерівців теж були совєцькі агенти, один був у бандерівців офіцером, а полк совєцький зайшов у Яцковичі. Хлопці укріпились, окопались на оборону, бо ждали ворога з села, а цей офіцер вийшов на край лісу і почав дивитися у село із бінокля, та й подав советам сигнал, розвернувши козирка на 180 градусів. А адютант цього офіцера побачив цього знака, і справді совети пішли не в лоб, а зайшли із зад, але цього офіцера, агента бандерівці зразу розстріляли.

То тут такий бой був, такий бой, така стрілянина, цілу добу. Бандерівців дуже багато було там, вони зібрались, щоб йти до Карпат, а потім через границю до Чехословаччини. Їх усіх не розбили, багато

людей втікло із оточення.

У створеному колгоспі я був їзовим, потім на пилорамі. Як совєцка власть прийшла, то бандерівці багато невинних людей побили, прямо сім'ями, особливо у с. Колодяжному. Одну дівчину поставили секретаром сільради, то її сім'ю вигубили зразу, ці хлопці людей не грабили, але прийде в хату: - "Дай, дай!" Воно, ну, як вам сказати, якщо людина не грамотна - не грамотна, то хіба воно тоді знає, що робить. Якщо ти борешся за Україну, то нащо бить ту дівчину, що була секретарем.

Зразу після війни район був не в Сосновці, а в Мачулянці, там мазури жили. То бандерівці розстрілювали їх за те що йшли на службу до совєтів, замість того, щоб використовувати їх у своїх цілях, проти совєтів. А що ти хочеш, не грамотний був народ, воно не знало, що воно хоче, чи Україну, чи що воно хоче, така темнота була серед нас українців.

Носков лейтенант, збирав «стрєбків» на облави, але із бандерівцями вони ніде не стикались. Після тифу я вже почав трохи ходити, та й поїхав я із швагrom на Мачулянку, на воєнкомат. Думаю - що вже буде, ще тоді і страшно було їхати, бо мазури могли забить, але все обійшлося. То мені дали там відстрочку на місяць, щоб набрався сил після тифу.

Вже весна наставала, запрегаю я коні, тай поїхали із швагrom ми горати на польський хутір. Аж ідуть до нас три чоловіки по полю, думаю хай ідуть, у мене ж справка є із воєнкомату. Підійшли вони ближче, то це стрєбки йдуть, а в с. Колодяжне прийшов гарнізон совєтів і ловлять молодь для відправки на Східну Україну на роботу. Бачу ведуть вони мого товариша, показав я справку свою, а вони кажуть давай, збирайся з нами. Приїхали ми додому, мати дала поїсти, та наготувала мені торбу із харчами, то й повели мене в Колодяжне, а там був штаб. А в мене був польський піджак, зелений і на кожусі, такий файний новий піджак, а один «стрєбок», він був десь з під м. Сарни каже: - "Знаєш що, давай мені цього піджака і ми тебе відпустимо назад", бо сам він був у порваному одязі. Кажу ні, не хочу, все рівно прийдеться ховатися, а потім тільки гірше буде мені.

Повели нас у Друхову, а там було багацько людей із окружних сіл, та загнали нас у клуню. Той що, ніч., клуня на замку, стоїть вартовий, а хлопці лупанку із стіни викинули і половина людей, хто старійший, втекли у ліс. На другий день нас на Мачулянку погнали, да, на вузькоколійку, да, в м. Рокитне, да, на м. Ровно. З Ровно через тиждень знов у вагон і відправили аж у Молотовську область, там військовий лагєр був у лісі. Було там 4 полки, у землянках всі жили, помущтрували нас дві неділі і відправили нас на фронт у Польщу. Ми поповнили почесну 75 Червонопрапорну Бахмачську гвардійську дивізію. Але нас повезли в зворотний бік від фронту, потім командир сказав, що везуть нас на Карело-Фінський фронт, там тоже народу загинуло страшно багато. З Ленінграда пішли ми на Литву, Естонію, звільнили Ригу. У Східній Пруссії мене ранили, та й попав я у госпіталь, а з госпіталю мене комісували, після перемоги у липні, та й прийшов я додому. Попав я у ту армію совєцку на фронт, то бачив, що як у взводі є 3-4 татарина, то вони як брати держались один за одного, чи які узбеки чи інші нації. А українці аби продати свого товариша, бо воно не мало своєї держави і йому все рівно чи українець, чи не українець, чи рускій, чи не рускій, де-й, так воно отримується. Бачите, я не грамотний, бо 5 класів польських тільки кінчив і все, але у мене батько був грамотний, він за Польщі усю політичну літературу десь діставав і читав. Батько навчив мене читати і писати по-українськи, бо в школі вчили тільки польської.

Однoгo вечoра хлопці та дівчата зібрались на вечорки, як ми йти додому, то як почалась стрілянина. Боже єдиний, тільки кулі свищують, а я з одним хлопцем заліг від кулі. Прийшли «стрєбки» позаглядали кругом, а біля кулемета був мій товариш Петро, з яким дружив ще за Польщі. Він мені потім розповів, що якби він послушав свого напарника, то нас в живих уже не було б, після перестрілки нас привели до лейтенанта Носкова, той зрозумів по рані, що я був на фронті і відпустив мене.

Як робив я на пилорамі у колгоспі, то не можна було різати той ліс, у кожній сосні 5-6 кулі, у кожній сосні, ви не думайте, мали клопоту.

Був я у госпіталі з товаришем із Борщівки, що під Костоподем, і просив він мене, щоб я заїхав до його батьків. Мені не вигідно було їхати на Костопіль, але заради друга поїхав. Їхав із Києва зі мною комісований хлопець із с. Друхова. Із Костополя ми пішли на с. Борщівку, попутчик на котилях, я з палкою кульгаю, бо куля пройшла через коліно. Хто із фронтовиків добирався із Моквина чи Сарн, то тих обов'язково перестрінуть бандерівці і знімуть військову форму, а дадуть рваний одяг взамін. Як ми прийшли в Борщівку до товаришових батьків, то я розповів їм про їхнього сина, та поснідали ми всі разом. Тоді заїздили товаришів брат свого коня і заїздили нас за 6 км. у с. Хвоянка, до голови сільради. Тоді був закон, що голова сільради обов'язково мусив відвезти фронтовика до слідуючої сільради на його шляху додому. Ми сіли на колоді, що лежала під плотом, тай цей дядько, голова сільради, виходить до нас. Ми попросили, щоб відправив нас у с. Друхова. А він каже: - "Ай, хлопці - хлопці, переночуйте в

мене, завтра мені всерівно треба їхати на Друхову. Тай просить по людях підводу дуже складно, а ще зараз і вечір скоро. Я живу хлопці зараз і не на цім світі, і не на тім світі. Приїдуть совети із Костополя, кажуть, що служиш бандерівцям, приїжджають бандерівці, кажуть, що служиш більшовикам, от і живи як хочеш.” Але як я дивлюсь вдаль до лісу, то там бандерівців, як мурах, і ходять, і верхи їздять, і підводами. Аж підїхало двоє бандерівців верхом до хати і жінка винесла їм випрану білизну. Побачили вони нас і питають у голови по українськи: - “Що це за люди?” Хіба не бачите, каліки ми, з фронту йдемо” - кажу я. І сказав він голові, щоб той постарався нас відпрвить у с. Друхови. Як почали ми, з ляку просить у цього голови, щоб відправив нас прямо зараз, бо хто його знає, що у тих хлопців, що в лісі у головах. Нашвидкоруч поремонтували разом воза, пам’ятаю, що коні у дядька гарні були. Посадив він свого хлопця років 15 у віз і поїхали в Друхови, аж до церкви. Хата мого напарника була трохи ніби на хуторі. Вже було темно, ми пройшли по житі до маленької хатини, в якій було видно, що горить якийсь сліпачок. Попутчик постукав у віконце, обїзвалась жінка: - “Хто там?”. А він говорив на ніс, і відповів: - “Відчиняй, це я Опанас!” Зайшли в хату, дитятко в нього було, чуть більше року, вікна були закриті, але сліпачок горів. Жінка зразу мовила: - “Ну не знаю хлопці, якщо вас хтось бачив, то зараз прийдуть бандерівці одяг забирати”, але нас ніхто не бачив. Я раненько проснувся, за палку і пішов додому, оставалось пройти кілометрів п’ять. Пройшов я хуторами та житами до хати і мене ніхто не бачив. Цілий тиждень ніхто до мене не приходив, на другий тиждень перед світанком хтось стукає у вікно. Зайшов якийсь чоловік, чи то бандеровець, чи то руський, у фуражці з зіркою, штани як у міліції, нові, гімнастерка зелена. Совецька польова сумка вісить на плечі, наган вісить з боку, автомат у руках, солдат молодий, гарний хлопець. Підійшов він до мене, я не спав тоді, бо рана боліла і каже: - “Слухай, дружок, ти знаєш, що я хочу підігнати форму, дай мені зелені штани, а я дам тобі свої”. Я б віддав би йому свої штани, а взяв би його дюгналеві, бо вони були міцніші, але думаю, хіба ти мені віддаси їх. Та й кажу: - “Знаєш що, друг, уже мені поміняли форму” - так у мене вся форма фронтова й осталась.

Ще у 1947 році хлопці лісові ще де-не-де ховались по криївках. У нашій окрузі тоді завідував бандерівцями «Горький» по псевдоніму, наш бистрецький чоловік. Він здався у 1945 році советам і перейшов у міліцію, і зв’язався із нашим бистрецьким міліціонером Шаганом. До цього «Горький» із сім’єю ховався від советів по хуторах. Шаган із КГБістами, нібито випадково, зловили жінку і дітей «Горького» і сказали, що знищать сім’ю, як він не здасться владі. Вся ця операція була спланована разом із «Горьким». Але цього «Горького» все рівно бандерівці вислідили і розтерзали. В нього на мазурських хуторах було насіяно чимало жита. Тай поїхав він туди із своїм сином, косить жито. Коні спугав, автомата поклав у віз, та й косять. По доріжці до них іде жінка, як вона зрівнялась з ними, то ця жінка відкрила стрільянину автоматом і ранила його, а потім підбігли інші бандерівці і страшно закатували його до смерті.

Було всяке в ті часи, один дільничний, було це вже у 45-му році, після Перемоги, тай каже до іншого: - “Он, бачиш хлопець у полі горе кіньми, зараз я в нього попаду”. Поклав він гвинтівку на жердку, прицілювся і вбив того хлопця, просто, тако-во, вбив, ні з сюль - ні з туль, просто так йому схотілось. Було таке ще у 1944 р., що совети об’явили, щоб усі чоловіки, що ховались, виходили з лісу і їм буде все прощено. То якраз це було на Трійцю, то багато бульбовців і бандерівців із окружних сіл вийшло. Совети їх відправили у запасний полк, а там при допитах більшість хлопців повидавали один одного. То їх багатьох зразу відправили в сибірські лагерь. Із нашого села вийшли на Трійцю майже всі чоловіки. На Сибір із нашого села сімей репресованих не вивозили нікого.

Я вам скажу так, що наш народ своєї держави ніколи не мав, продажний ми народ через це. Хіба німець, чи совет знав би де я був, чи у совєтській партії, чи у Бульби, чи у бандерівцях, але зразу ж знаходяться донощики і зразу ж служать хазяїну, як раби. Скорим часом уже хазяїн знає, де хто був і що робив, от вам що, якби люди були замкнуті і думали щось своїми головами, то вони були б німі. Я не політик, але я патріот - щоб наша держава була, щоб наше слово було українське! Щоб ми були справжні українці, щоби свою гордість тримали, свою націю, свою культуру щоб ми піднімали - я за це!!

У 1947 році я женився, у 48-49 роках почали нас тиснути у колгосп. У 1952 році вже були організовані колгоспи. Люди писались у той, де земля краща. Поставив голова мене бригадиром 3 бригади, бо попередній був п’яниця, а я горілки не пив, покинув курити, ходив до церкви, православний я. Було дуже важко працювати, бо люди йшли по підводу для домашніх робіт, але я якось викручував і давав людям коні. На роботу виходило по 90 жінок. Ходив хата в хату і просив: - «Ну, вийди на роботу – ну, вийди? Завжди була в мене тільки просьба, бо хотів, щоб все було по-доброму і без конфлікту. Я ні в кого не сідав за стіл і не пив 100 грам, хоча як би щиро не просили люди. В жнива робили і ночами, і серпами жали, і в копи складали. Паровим локомотивом молотили зернові. Із 1947 році я жив на хуторі, і кожен рік мене звідти виганяли, а в колгоспі робили без зарплати, від роботи руки пухли. Потім робив на пилорамі.

Потім головою колгоспу стала жінка, то почала обгорювати мого хутора, та садка почали вирізувати. Приїхало все начальство, я почав на них сваритися, а жінка у мене цупка була, то як підскочила вона до того, що грушку різав бензопилою, та, коли не вхvatить його за руку, та, коли його, як не шемене, то він так і пішов норчака, тільки пилка зосталась у грушці. Да-й покинули вони різати садок. Другим людям теж порізали садки.

У 1982 році я перейшов в село. Дочки родились у 48 і 52 році. Дітей я просив: - «Учіться, як тільки можете, бо я чорний і темний, працюю даром у колгоспі і вам теж саме буде». Декілька раз я ходив до голови, щоб дав направлення для дочки у Костопільське медучилище. Правдами і не правдами добивавсь я того направлення. А голова все кричав: - «Бач учитись всі хочуть, а корови хто доїть буде!». Дочка після закінчення працювала в с. Балахівці, у лікарні медсестрою, там і вийшла заміж. Менша дочка поступила у сільськогосподарський технікум у м. Рівне. Було важко, бо тоді гуртожитків не було. Після закінчення направили у с. Тишиця, що за м. Березне - економістом, а потім перейшла у наш колгосп.

Ми з дочкою і зятем випикуємо 5 газет і я все прочитаю, або по телевізорі... я повинен бути в курсі всіх політичних ігор, і знати, що робиться у нас. У нас зараз у парламенті два табори. Президент і донецькі вони хоча і українці, але вже росіяни. Яка може бути друга державна мова, одна українська повинна бути. Ніхто тобі не забороняє балакати по-російськи, ніхто не забороняє молитися по-російськи, але державна мова мусить бути тільки українська. Зараз багато молоді у містах балакають по-російськи і багато вміють балакати по-українськи, але він краще на червивої собаку дивився б, чим заговорив на українській. От вам і робиться, от вам і Україна... Скільки буде ця Україна, стільки й буде колотнеча, от, що я скажу. Я сторонник до Євросоюзу, але наші керівники держаться за старе, бояться нового.

З жінкою прожив дуже добре, я б так бажав всім молодим людям, щоб так прожили. Вона в мене добра господиня і розумна була, ми, про що треба, завжди порадимось. Прожили ми разом в любові та добрій дружбі 63 роки. Маю 4 онуків і 4 правнуків.

*** Примітка:** У всіх фрагментах спогадів повністю збережено оригінальні мовні особливості місцевих та індивідуальних говірок. Упорядники.

Олександр ФЕДЧУК (Луцьк)

ЗАКРИТТЯ У 1964 РОЦІ ВОЛИНСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ

Волинська духовна семінарія почала працювати у Луцьку у 1946 році, а передували їй богословсько-пастирські курси, відкриті у 1945 році. Хоча діяльність в обласному центрі Волині навчального закладу Православної Церкви була санкціонована радянською владою, уже наприкінці 1948 року уповноважений Ради у справах Руської Православної Церкви у Волинській області М. Діденко почав обґрунтовувати необхідність закриття семінарії у Луцьку і перенесення її у Львів чи інше більше місто [1].

Однак, жорстко контролюючи духовні-освітні навчальні заклади, до смерті Й. Сталіна держава не ставила перед собою цілі їх ліквідації. З приходом до влади М. Хрущова релігійна політика влади змінилася у гірший бік, а особливо відчутно це стало після того, як ЦК КПРС 4 жовтня 1958 року розглянув записку відділу пропаганди та агітації ЦК «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди».

Одним із пріоритетних напрямків обмеження діяльності Церкви стало скорочення мережі духовних навчальних закладів. У цей час в СРСР діяло дві духовні академії та вісім духовних семінарій, три з яких знаходилися в Україні – у Києві, Одесі та Луцьку. Вже у 1960 році владі вдалося закрити Ставропольську та Київську духовні семінарії, а Саратовська припинила набір та була ліквідована через рік. У 1963 році закрито й Мінську духовну семінарію, якій також не дозволили приймати учнів.

Волинська духовна семінарія, яку небезпідставно вважали однією із найкращих у країні, виявилася занадто міцною для того, щоб її можна було закрити без зайвого шуму, тому влада спочатку взяла курс на ослаблення її діяльності. Треба зазначити, що у справі ліквідації не тільки семінарій, але й монастирів чи парафіяльних храмів, держава прагнула зробити це таким чином, щоб зовні складалася уява про те, що Церква сама ліквідовує зайві одиниці через недоцільність їх існування.

Перші кроки для послаблення ВДС були зроблені наприкінці 1959 року, коли єпархії відмовили у продовженні строку оренди двох будівель, що використовувалися навчальним закладом та єпархією із 1945 року [2]. Далі поступово стали відбирати і вже побудовані єпархією приміщення, вишукуючи для цього надумані підстави [3] [4]. Було суттєво обмежено доступ абітурієнтів, а у 1962 році набір на навчання не проводився взагалі. У цей час до закриття семінарії уже були готові як її викладачі, так і учні, але у